

Hand

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

تحلیل چالش های فراروی اصلاحات سیاسی - اجتماعی ایران در دوره

قاجار (۱۳۲۴ - ۱۲۱۰ ق / ۱۹۰۶ - ۱۷۹۵ م)

استاد راهنما:

دکتر لقمان دهقان نیری

استاد مشاور:

دکتر مرتضی نورائی

پژوهشگر:

مهسا صابری

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

اردیبهشت ماه ۱۳۸۸

۱۳۰۰۰۵

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران خانم مهسا صابری

تحت عنوان

تحلیل چالشهای فراوی اصلاحات سیاسی - اجتماعی عصر قاجار از آغاز تا مشروطه

در تاریخ ۸۸/۲/۲۲ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه بسیار به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر لقمان دهقان نیری با مرتبه ی علمی دانشیار

امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر مرتضی نورائی با مرتبه ی علمی دانشیار

امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر حسین معسودنیا با مرتبه ی علمی استادیار

امضا

امضای مدیر گروه تاریخ

مشکر و قدردانی

در این جا لازم می‌دانم از همه‌ی کسانی که مراد انجام این پژوهش یاری رسانند تقدیر و تشکر نمایم:

از جناب آقای دکتر لقمان دهقان نسیری که بابت توفیق دانشمندان و استادان و در نهایت دلسوزی مراد پیش برد این پژوهش یاری فرمودند که اگر راهمایی‌های ارزنده ایشان نبود این پژوهش به نتیجه نمی‌رسید.

از جناب آقای دکتر مرتضی نورایی که بابت خردمندان و دانشمندان خویش باعث توفیق و سرفرازی اینجانب شدند.

از مدیر محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر مرتضی دهقان نژاد و تمامی اساتید فاضل و ارزشمند گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که تمامی اندوخته‌هایم را بدون زحمت این بزرگواران می‌باشم.

تقدیم به :

پدر و مادر عزیزم

به خاطر تمام زحمات و خوبیهایشان

چکیده

ایران در دوره قاجار از هر نظر عقب مانده بود تا اینکه روشنفکران و برخی از دولتمردان به نحوی با جهان خارج و پاره ای تحولات آن آشنا شدند، عمق عقب ماندگی کشور را دریافته و درصدد رفع آن برآمدند. از آن میان، شاهزاده عباس میرزا ولیعهد و وزیرای وی میرزا عیسی و میرزا ابوالقاسم قائم مقام و سپس امیر کبیر به اصلاحات نظامی توجه کردند تا بتوانند در برابر زیاده خواهی های همسایگان ایستادگی کنند.

همچنین آنها محصلاتی به اروپا اعزام کردند و به خصوص امیر کبیر با تأسیس مدرسه دارالفنون گام نخست را در راه آموزش نوین برداشت. بعدها سپهسالار با ایجاد مدارس دیگر و امین الدوله با حمایت از میرزا حسن رشديه، مؤسس مدارس نوین، این راه را ادامه دادند. از دیگر اقدامات فرهنگی، اصلاحگران، راه اندازی دارالترجمه و انتشار روزنامه بود.

در زمینه اداری، میرزا ابوالقاسم قائم مقام و دست پرورده اش امیر کبیر به پالایش زبان اداری و حذف القاب شاهزادگان و درباریان، عزل افراد فاسد، مبارزه با رشوه خواری و تعدیل مواجب درباریان پرداختند و اصلاحات در راستای ایجاد مؤسسه های مدنی از جمله پست خانه، چاپخانه، ضرابخانه و مریضخانه را در بر می گرفت.

همه اصلاحگران در درجه نخست می کوشیدند بر قدرت دولت مرکزی بیفزایند و در این راستا، شاهزادگان یابی و سایر نیروهای گریز از مرکز را سرکوب می کردند. دیگر اینکه با تقویت محاکم عرف از نفوذ محاکم شرع، که روحانیون آنها را اداره می نمودند، بکاهند و غیره. اصلاحات همه جانبه اصلاحگران مخالفت گروه های مختلف داخلی و خارجی را که منافعشان محدود شده بود یا به اصلاحات بدبین بودند، برانگیخت: شاهزادگان و سایر درباریان، حاکمان ایالات و ولایات، رؤسای ایالات و عشایر، برخی از روحانیون و دولت های روس و انگلیس. این موانع سیر اصلاحات را کند و گاه متوقف می کرد.

کلید واژه ها: اصلاحات سیاسی و اجتماعی، قاجار، عباس میرزا، قائم مقام، امیر کبیر، سپهسالار، امین الدوله، روس، انگلیس.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

ج پیش گفتار

فصل اول: کلیات

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن ۲

۲-۱- اهداف پژوهش ۲

۳-۱- فرضیه ها و پرسش های پژوهش ۲

۴-۱- پیشینه تحقیق ۲

۵-۱- روش تحقیق ۳

۶-۱- معرفی منابع ۳

۱-۶-۱- منابع اصلی ۳

۲-۶-۱- منابع تحقیقی ۵

فصل دوم: زمینه های اصلاحات

۱-۲- جنگ های ایران و روسیه ۸

۲-۲- اروپاییان در میان ایرانیان ۹

۳-۲- مسافرت ایرانیان به خارج از کشور ۹

۱-۳-۲- سفرهای رسمی ۱۰

۲-۳-۲- سفرهای غیر رسمی ۱۰

۴-۲- منورالفکران ۱۱

۵-۲- ترجمه کتاب و انتشار روزنامه ۱۳

فصل سوم: اصلاحات

۱-۳- اصلاحات عباس میرزا و خاندان قائم مقام ۱۴

۱-۱-۳- نگاهی به اصلاحگران ۱۴

۲-۱-۳- اصلاحات نظامی ۱۵

۳-۱-۳- اصلاحات فرهنگی و آموزشی ۱۸

۴-۱-۳- برقراری امنیت ۲۰

۵-۱-۳- اصلاحات اداری و مدنی ۲۰

۶-۱-۳- اصلاحات قضایی ۲۱

۲۲	۲-۳- اصلاحات امیر کبیر
۲۲	۱-۲-۳- امیر کبیر از ابتدا تا صدارت
۲۲	۲-۲-۳- اوضاع ایران مقارن با صدارت امیر کبیر
۲۵	۳-۲-۳- مراحل تکوین اندیشه اصلاحات امیر کبیر
۳۱	۴-۲-۳- اصلاحات امیر کبیر
۳۲	۱-۴-۲-۳- برقراری امنیت
۳۳	۲-۴-۲-۳- اصلاحات اداری و مدنی
۳۵	۳-۴-۲-۳- اصلاحات فرهنگی و آموزش
۴۰	۴-۴-۲-۳- اصلاحات قضایی و سیاست مذهبی امیر کبیر
۴۴	۵-۴-۲-۳- اصلاحات نظامی
۴۷	۳-۳- اصلاحات سپهسالار
۴۷	۱-۳-۳- مروری بر مناصب سپهسالار در عصر ناصری
۴۸	۲-۳-۳- زمینه های اصلاحات سپهسالار
۴۹	۳-۳-۳- اصلاحات سپهسالار
۴۹	۱-۳-۳-۳- اصلاحات قضایی
۵۰	۲-۳-۳-۳- اصلاحات اداری و مدنی
۵۳	۳-۳-۳-۳- اصلاحات فرهنگی و آموزشی
۵۴	۴-۳-۳-۳- اصلاحات نظامی
۵۵	۴-۳- اصلاحات امین الدوله
۵۶	۱-۴-۳- زمینه های اصلاحات
۵۹	۱-۲-۴-۳- اصلاحات امین الدوله

فصل چهارم: چالش های اصلاحات

۶۳	۱-۴- چالش های اصلاحات عباس میرزا و خاندان قائم مقام
۶۳	۱-۱-۴- چالش های داخلی
۶۹	۲-۱-۴- چالش های خارجی
۷۱	۲-۴- چالش های اصلاحات امیر کبیر
۷۲	۱-۲-۴- چالش های داخلی
۷۷	۲-۲-۴- چالش های خارجی

۸۲.....	۳-۴- چالش های اصلاحات سپهسالار.....
۸۲.....	۱-۳-۴- سپهسالار و امتیاز رویتر.....
۸۴.....	۲-۳-۴- چالش های داخلی.....
۹۰.....	۳-۳-۴- چالش های خارجی.....
۹۳.....	۴-۴- چالش های اصلاحات امین الدوله.....
۹۳.....	۱-۴-۴- چالش های داخلی.....
۹۸.....	۲-۴-۴- چالش های خارجی.....
۱۰۴.....	نتیجه.....
۱۰۶.....	منابع و مآخذ.....

فهرست کوتاه نوشت ها

ج: جلد

ق: قمری

م: میلادی

پیشگفتار

مبحث اصلاحات در تاریخ معاصر ایران نخست در دوره قاجار مطرح شد. در آن دوره، در پی تحولات جامعه جهانی، که پیشرفت های چشمگیر غرب از یک سو و رقابت های روز افزون دولت های استعمارگر از سوی دیگر از نشانه های آن بود، روشنفکران و برخی از سیاستمداران ایرانی ضرورت انجام اصلاحات را در ساختار سیاسی-اجتماعی کشور دریافتند تا خود را تا اندازه ای به قافله تمدن برسانند. اصلاحگران حکومتی راه پر سنگلاخ اصلاحات را پیش گرفتند و به اقدامات سودمندی دست زدند؛ اما سرانجام مردم خود دست به کار شدند و راه انقلاب مشروطه را پیش گرفتند.

اصلاحات در دوره قاجار تا انقلاب مشروطه، که تحولی در تاریخ ایران به شمار می رود، هنوز هم جذابیت خود را از دست نداده است و بررسی دوباره و چند باره را طلب می کند؛ از این رو، این قلم بر آن است آن را در چهار فصل عمده بررسی کند:

فصل اول با عنوان کلیات به تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن، اهداف، فرضیه ها و پرسش ها و پیشینه و روش تحقیق پژوهش خواهد پرداخت و در پایان گزیده ای از منابع اصلی و تحقیقی آن را معرفی خواهد کرد.

فصل دوم با عنوان زمینه های اصلاحات نخست گذری بر دلایل عقب ماندگی ایران در دوره قاجار دارد و سپس زمینه های شکل گیری اصلاحات را بررسی می کند.

در فصل سوم با عنوان اصلاحات در چهار مبحث به اصلاحات عباس میرزا و میرزا عیسی و میرزا ابوالقاسم قائم مقام، امیر کبیر، سپهسالار و سرانجام امین الدوله پرداخته می شود که در هر تست اصلاحات گوناگون اداری و مدنی، فرهنگی و آموزشی، قضایی و نظامی اصلاحگران بررسی می گردد.

در فصل چهارم با عنوان چالش های اصلاحات چالش های پیش روی هر اصلاحگر بررسی می شود که در هر بخش به موانع داخلی و خارجی و تأثیر این دو بر هم و سرانجام بر اصلاحات و اصلاحگران توجه می گردد.

فصل اول:

کلیات

در این فصل، نخست مسأله پژوهشی و اهمیت آن بررسی می شود و در ادامه، اهداف، پرسش ها و پیشینه تحقیق مطرح و در پایان، روش تحقیق در این پژوهش تعیین می گردد.

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

در دوره قاجار، ایران به علل گوناگون کشوری عقب مانده بود. البته دوره قاجار، سرآغاز عقب ماندگی ایران نبود؛ ولی این موضوع در آن دوره نمود آشکارتری یافت. شماری از ایرانیان در اثر عوامل گوناگون با غرب و پیشرفت های چشم گیر آن آشنا و بیش از پیش به عقب ماندگی خود آگاه شدند. آنان به ویژه پس از شکست های سنگین ایران از روسیه در دوره فتحعلی شاه به ضرورت اصلاحات بنیادین در کشور پی بردند. برخی از دولتمردان، به خصوص عباس میرزا، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسین خان سپهسالار، اجرای این اصلاحات را به عهده گرفتند و در حد توان به اصلاحات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و قضایی پرداختند که از آن جمله می توان به تأسیس مدرسه دارالفنون و پاره ای اصلاحات اجتماعی، اقتصادی و اداری امیرکبیر اشاره کرد. گفتنی است دارالفنون در نظام آموزشی ایران تحولی پدید آورد و سرآغاز استقرار آموزش نوین در کشور شد؛ اما اصلاحات با موانع و چالش های داخلی و خارجی بسیار روبه رو گردید و پیوسته در مسیر ناهموار قرار می گرفت. به نظر می رسد این اصلاحات سرانجام نیز چنان که باید و شاید انتظارات را برآورده نکرد. ناکامی های نسبی اصلاحات دولتی ناگزیر به اصلاحات از پایین انجامید و انقلاب مشروطه را به

دنبال آورد. این پایان‌نامه بر آن است چالش‌های اصلاحات در ایران دوره قاجار تا انقلاب مشروطه را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۲- اهداف پژوهش

۱. بیان علل عقب‌ماندگی ایران در دوره قاجار
۲. بررسی چگونگی رویارویی ایرانیان با غرب در دوره قاجار و پی بردن به ضرورت انجام اصلاحات
۳. تبیین روند اصلاحات سیاسی - اجتماعی ایران و چالش‌های آن در دوره قاجار
۴. تحلیل آرای مهم‌ترین نظریه‌پردازان عصر قاجار و شاخصه‌های تنویک آنها در زمینه اصلاحات

۱-۳- فرضیه‌ها و پرسش‌های پژوهش

- عقب‌ماندگی ایران در آغاز قرن نوزدهم م / سیزدهم ق ناشی از ساختار سیاسی و اجتماعی کشور بود. آشنایی با فرهنگ و تمدن اروپایی موجب ایجاد اصلاحات در ساختارهای سیاسی - اجتماعی شد. تقلید از اروپاییان راه‌حل مناسبی برای اصلاحات نبود. آیا چیرگی بیشتر استعمار، اصلاحات را ضروری‌تر نشان داد؟ اهداف محوری متفکران از اصلاحات چه بود؟ موانع و چالش‌های اصلی اصلاحات در دو سطح داخلی و خارجی در دوره‌های مختلف چه عناصری بودند؟

۱-۴- پیشینه تحقیق

پیش از این، چند تحقیق عمده درباره علل ناکامی اصلاحات دوره قاجار (۱۳۲۴-۱۲۱۰ق/۱۹۰۶-۱۷۹۵م) انجام شده است؛ از جمله می‌توان به «سنت و مدرنیته» و «ما چگونه ما شدیم؟» از صادق زیباکلام، «جامعه‌شناسی نخبه‌کشی» از علی رضاقلی، «چرا عقب مانده‌ایم؟» از علی محمد ایزدی، «چرا ایران عقب ماند و غرب پیش رفت؟» از کاظم علمداری و «نخستین رویارویی‌های اندیشه گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب» از عبدالهادی حائری اشاره کرد. بیشتر این آثار کوشیده‌اند ناکامی اصلاحات را از دیدگاه جامعه‌شناختی مورد بررسی قرار دهند. البته تلاش‌های دیگری هم در این زمینه صورت پذیرفته است که معمولاً کل دوره مورد نظر را دربر نمی‌گیرد مانند روزنامه قانون از میرزا ملکم خان، رساله مجدییه از مجدالملک یا آثار نویسندگان مارکسیستی؛ اما آنچه در برخی از این آثار مفقود است عناصر مخالف اصلاحات می‌باشد که پیوسته مسیر آن را تغییر می‌داد؛ به بیان دیگر، عناصر فراروی اصلاحات مهم‌ترین دلیل انحراف آن بود. به نظر می‌رسد چرخش‌های ادواری در روند اصلاحات به دلیل همین چالش‌هایی بود که پیوسته آن را دچار محاق می‌کرد. شاید بتوان گفت گرد آوردن

آراء و نظرات تبیین شده و نقد آنها در چهارچوب منابع تاریخی می‌تواند میزان نظریه‌پردازی در این زمینه را به کنکاش بگیرد؛ حلقه مفقوده‌ای که در آثار اندیشمندان علوم سیاسی و جامعه‌شناسی کمتر به آن توجه شده است؛ چرا که مبنای کار این دو گروه، نظریه‌پردازی است و آنان هنگامی به سراغ منابع تاریخی می‌روند که بخواهند آنها را در چهارچوب نظریه خود معنی کنند. این مسأله آشکارا دلیل پاره‌ای سهل‌انگاری‌ها در بیشتر این گونه آثار است.

۵-۱- روش تحقیق

در این پایان‌نامه، روش تحقیق اسنادی و کتابخانه‌ای و به شیوه تحلیل محتوا است.

۶-۱- معرفی منابع

منابع مورد استفاده در این پایان‌نامه به دو دسته کلی منابع اصلی و منابع تحقیقی تقسیم می‌شوند که دسته اول خاطرات، سفرنامه‌ها و گزارش‌های سیاسی ایرانیان و خارجیان را نیز در بر می‌گیرد. در ادامه به برخی از برجسته‌ترین منابع خواهیم پرداخت.

۱-۶-۱- منابع اصلی

اعتماد السلطنه، محمد حسن خان؛ صدر التواریخ یا تاریخ صدور قاجار؛ به کوشش محمد مشیری، ج ۲، تهران: روزبهان، ۱۳۵۷.

این کتاب شرح حال یازده نفر از صدر اعظم‌های پادشاهان قاجار به قلم محمدحسن خان اعتماد السلطنه یا زیر نظر او است؛ از جمله در این کتاب زندگی و اقدامات سه تن از اصلاحگران دوره قاجار؛ یعنی میرزا ابوالقاسم قائم مقام، میرزا تقی خان امیر کبیر و میرزا حسین خان مشیرالدوله (سپهسالار) بررسی شده است. مؤلف در این کتاب بر انصاف و بی‌غرضی مورخ تأکید کرده؛ چنانکه علی‌قلی میرزا اعتضاد السلطنه را، که در تألیف خود اکسیرالتواریخ از قائم مقام به بدی یاد نموده، سرزنش کرده، می‌نویسد: «از مورخ خیلی غرابت دارد که نسبت به مردم لعن و دشنام بنویسد خاصه مورخی که شاهزاده باشد» [...] با کمال بی‌غرضی باید مطلب بنگارد. مورخ امانت و خیانت هر کسی را باید بنگارد و فسق و یا عبارت ابناء زمان را حق نگارش دارد [...] غرض شخصی ربطی به تاریخ نویسی ندارد» (اعتماد السلطنه، صدرالتواریخ، ۱۳۵۷: ۱۴۷) با وجود این، اعتماد السلطنه، که پدرش قاتل امیر کبیر بود، امیر را به برخی خیانت‌ها متهم کرده اخبار او را نیز به اختصار نقل نموده، هر چند از ذکر اقدامات اصلاحی امیر خودداری نکرده است.

امین الدوله، علی خان؛ خاطرات سیاسی میرزان علی خان امین الدوله؛ تهران:

شرکت سهامی کتاب های ایران، بی تا.

این کتاب یکی از ارزشمندترین مجموعه هایی خاطرات سیاسی و از اسناد مهم تاریخ قاجار است. حضور مستقیم نویسنده در بسیاری از رویدادها و اشراف او به حوادث و مسائل درون نظام حکومتی ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه و محمد علی شاه، به دلیل تصدی مشاغل حساس و مهم در عهد دو پادشاه نخست، به او امکان داد تا بتواند به بسیاری از مسائل پشت پرده آگاهی یابد و آنجا که گزارش آنها را به زیان مصالح شخصی خود نمی دید، به تصویر و روایت نسبتاً دقیقشان مبادرت کند. خاطرات امین الدوله در برگیرنده گزارش هایی است از حساس ترین مسائل سیاسی و اجتماعی ایران از دوره ناصری تا آستانه استبداد صغیر از جمله او اقدامات اصلاحی خود را در دوره صدارت و پیش و پس از آن شرح داده است.

دروویل، گاسپار؛ سفر در ایران؛ ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، ج ۴، تهران: شبابویز،

۱۳۷۰.

این کتاب شرح سفر دروویل^۱ به ایران است. وی در دوره فتحعلی شاه و در بحبویه جنگ و صلح ایران و روس در قالب هیأتی نظامی به ایران آمد و در اقدامات اصلاحی عباس میرزا در زمینه نظام شرکت کرد. وی به دلیل تغییرات قابل ملاحظه ای که در دوران سلطنت فتحعلی شاه در اوضاع نظامی ایران پدیدار گشته بود، نخست بر آن بود که منحصرأ این رکن حکومت را به طور کامل و با ذکر جزئیات بررسی کند؛ اما چون آن را برای اشخاص غیر نظامی چندان سودمند ندانست، به شرح کلی ایران و اوضاع سیاسی و اجتماعی آن پرداخت و در پایان نیز شرحی از عباس میرزا و اقدامات او در نظام آورد. وی همه جا با تحسین از ولیعهد اصلاحگر ایران یاد کرده است.

کرزن^۲؛ ایران و قضیه ایران؛ ترجمه علی جواهر کلام، تهران: ابن سینا، ۱۳۴۷.

جرج ناتانیل کرزن نویسنده این اثر وزیر امور خارجه انگلستان در سال های ۱۳۱۲-۱۳۰۵ ق/ ۱۸۹۴-۱۸۸۷ م و

نایب السلطنه هند در سال های ۱۳۲۳-۱۳۱۶ ق/ ۱۹۰۵-۱۸۹۸ م بود. وی درباره کتاب خود می نویسد:

«این کتاب که نتیجه سه سال کار تقریباً بی انقطاع و مسافرتی هم به مدت شش ماه در سرزمین ایران و سفری قبلی به نواحی همجوار آن و از آن پس نیز ادامه مکاتبات با مقامات صاحب نظر مقیم آن کشور است به این امید و آن

۱ - Drouville

۲ - G.N Curzon

هم رجاء واثق انتشار می یابد که اثری بهتر از این تألیف نشده باشد اثر استواری در زبان انگلیسی راجع به ایران باشد» (کرزن، ۱۳۴۷: ۷)

کرزن، که یکی از ارکان سیاست خارجی انگلستان به شمار می رفت، به خوبی به اهمیت ایران، که در همسایگی هند قرار داشت، آگاه بود و شناخت این کشور را امری ضروری می دانست؛ از این رو، مسائل سیاسی و اجتماعی آن را به طور مفصلی در دو جلد بررسی کرده و به خوبی از عهده این مهم برآمده است. وی در جای جای کتاب خود به اصلاحگران دوره قاجار اشاره کرده و فصل هفدهم آن را به قشون و اصلاحات عباس میرزا در این زمینه اختصاص داده است که قابل توجه است.

۱-۶-۲- منابع تحقیقی

آدمیت، فریدون؛ اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۵۱.

فریدون آدمیت در راستای تحقیق در فلسفه اجتماعی جدید ایران، که مدعی است خود آن را آغاز کرده بود، این کتاب را نگاشت. این اثر در تاریخ اندیشه های جدید اجتماعی و سیاسی ایران و در ارتباط با سیاست ترقی خواهی و کارنامه اصلاحات در سال های ۱۲۹۷-۱۲۷۵ ق/ ۱۸۷۹-۱۸۵۸ م است. وی به شیوه ای تحلیلی به فضای دوره مورد بحث، زمینه های شکل گیری اصلاحات سپهسالار به طور مفصل و به تفکیک و چالش های اصلاحات او می پردازد و ریشه های انقلاب مشروطه را در آن دوره جستجو می کند. آدمیت به برخی از اسناد و یادداشت های تاریخی نیز دسترسی داشته که این خود بر غنای کار او افزوده است.

رائین، اسماعیل؛ حقوق بگیران انگلیس در ایران؛ ج ۶، تهران: جاویدان، ۱۳۵۶.

اسماعیل رائین در این کتاب به نفوذ استعمار در میان رجال دوره قاجار پرداخته و شرح دوره که چگونه انگلوفیل ها و روسوفیل های ایرانی، منافع کشور خود را در برابر حمایت دولت های بیگانه نادیده می گرفتند و سیاست انگلیسی و روس را پیش می بردند. همچنین به توطئه های دولت انگلیس در قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام و نیز به سازمان جاسوسی و ضد جاسوسی امیر کبیر و برخورد وی با جاسوسان سفارتخانه ها پرداخته است. این کتاب در مجموع منبع ارزشمندی در سیاست خارجی دو اصلاحگر یادشده است.

زیبا کلام، صادق؛ سنت و مدرنیته؛ ج ۵، تهران: روزنه، ۱۳۸۲.

صادق زیبا کلام در این کتاب کوشیده است علل ناکامی اصلاحات در ایران دوره قاجار را ریشه یابی کند و در این راستا، به اصلاحات عباس میرزا، اصلاحات امیر کبیر، اصلاحات عصر سپهسالار و انقلاب مشروطه پرداخته است. مهم ترین ویژگی این کتاب آن است که اصلاحات و جریان های تجدد طلبی را که در قرن نوزدهم در ایران شکل گرفت در خلأ مطرح نکرده، بلکه آن را در چارچوب تغییراتی که در طول قرن نوزدهم در ایران روی داده بررسی نموده است. در ایران دوره قاجار، مانند هر جامعه در حال گذر، رویکرد بخش هایی از جامعه بیشتر دچار دگرگونی شدند؛ در حالی که بخش های دیگر آن هنوز به گذشته وابسته بودند. از نظر مؤلف، چالش های اصلاحات یا به گفته او علل ناکامی اصلاحات مورد بحث، خیانت، توطئه، کارشکنی، تحریف و نفاق عناصر سرسپرده و خائن نبود، بلکه جریان اصلاح طلبی قدرت و صلابت لازم را نداشت و سرانجام، آن بخش از جامعه که به گذشته و سنت وابسته تر بود، در برابر آن تغییرات مقاومت کرده، از آن پیکار موفق بیرون آمد؛ در حالی که چنانکه خواهد آمد، همه این مسائل از چالش های بزرگ اصلاحات بود.

فصل دوم

زمینه های اصلاحات

ایران در آستانه قرن سیزدهم ق/نوزدهم م، همزمان با روی کار آمدن قاجارها، از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بسیار عقب مانده بود. بخشی از جمعیت آن، کوچ نشین بودند یا در روستاها و شهرهای کوچک به شیوه کشاورزی و دامداری روزگار می گذراندند و طبق برآوردها، تنها ده درصد از آنها در صنعت، معدن و خدمات فعالیت می کردند. به طور کلی، مردم شهرهای گوناگون به دلیل فقدان جاده ها و وسایل حمل و نقل مناسب ارتباط تجاری چندانی با هم نداشتند و حتی از اوضاع همدیگر نیز بی خبر بودند. به طریق اولی، آگاهی آنان، حتی نخبگان سیاسی و اجتماعی، از جهان خارج و تغییرات و تحولات آن تقریباً هیچ بود؛ به ویژه که بیشتر ایشان بی سواد بودند و تنها کمتر از یک درصدشان سواد خواندن و شاید نوشتن داشتند. از نظر سیاسی نیز پادشاه در رأس حکومت قرار داشت و فرمانروای مطلق و «سایه خدا» بر زمین به شمار می آمد. (زیبا کلام، ۱۳۸۲: ۴۹-۴۳)

به گفته لرد کرزن «یک سوء اداره کاملی به تمام معنی در سراسر ایران حکمفرما گشته» که آثار شوم آن در کلیه امور سیاسی، اجتماعی، قضایی و مالی آشکار بود. (کرزن، ۱۳۴۷: ۱۰۰) مفاسد اداری چون رشوه و پیشکشی یا تعارف بیداد می کرد. اصولاً رشوه، قاعده رایج کشور بود؛ به طوری که حتی خود شاه نیز گاه از وزیران، مستخدمان دولتی و دولت های خارجی رشوه می گرفت. انسان های صالح کاملاً گوشه گیر شده بودند و اگر هم اتفاقاً دستی در کارها داشتند، چون برخلاف سیستم حرکت می کردند یا به کلی متلاشی گشته یا از کارهای مهم بر کنار می شدند. مأموران وصول مالیات و سایر کارمندان اجازه نمی دادند جز سهم ناچیزی از مالیات ها به خزانه

دولت راه یابد؛ از این رو، خزانه همیشه خالی بود و دولت نمی توانست حقوق کارمندان و مواجب سربازان را به طور کامل و منظم پردازد. به طور کلی، زراعت، تجارت و صنعت ایران در حد صفر و اوضاع فرهنگی و بهداشتی اش نیز از آنها بدتر بود؛ در حالی که این کشور بسیار ثروتمند بود (کرزن، ۱۳۴۷: ۱۰۱-۱۰۰ و ۲۲۴-۲۲۲ و گوینو، ۱۳۷۰: ۱۵)

عقب ماندگی ایران بسیار ریشه دار بود و دلایل بسیار داشت که شاید بتوان آنها را در استبداد و استعمار خلاصه کرد. به هر حال، سرانجام با برخورد این کشور با دنیای خارج، به ویژه اروپا، نخبگان دولتی و غیر دولتی به تدریج تا اندازه ای به عمق این عقب ماندگی پی بردند و به شیوه های مختلف درصدد رفع آن برآمدند. پیشرفت جامعه صنعتی و سرمایه داری در اروپا محال بود اجازه دهد که ملت های غیر اروپایی همچنان در انزوا به سر برند و تکنولوژی و قدرت نظامی برتر آن به سرعت روسیه، عثمانی، ژاپن، ایران و بسیاری از جامعه های دیگر را تحت تأثیر گذاشت. از آن میان، ایران، به ویژه از سال ۱۲۱۸ ق/ ۱۸۰۳ م، هم مستقیم و هم غیر مستقیم و به واسطه روسیه و عثمانی، بیش از پیش با تغییر و تحولات اروپا آشنا شد و متفکران و برخی از دولتمردان آن لازم دانستند که پاره ای از وجوه زندگی اروپاییان را تقلید یا اقتباس کنند. شهرهای بزرگ ولایات مرزی به صورت قطب هایی برای پخش افکار متفاوت در سراسر ایران عمل می کردند که از آن میان، تبریز، ارومیه، رشت، بوشهر، شیراز و کرمان اهمیت یافتند. به ویژه تبریز، شهر ولیعهد نشین، بیش از پایتخت و بیش از آن تحت تأثیر غرب قرار گرفت و مرکز ترویج اندیشه ها و آداب و رسوم غربی شد؛ چرا که این شهر همسایه روسیه و عثمانی و نزدیک تر به دنیای اروپا بود (بهنام، ۱۳۷۵: ۲۲)

۲-۱- جنگ های ایران و روسیه

ایران در دوره فتحعلی شاه، طی دو نبرد با روسیه (۱۲۴۳-۱۲۱۸ ق/ ۱۸۲۷-۱۸۰۳ م)، که به عقد عهدنامه های گلستان و ترکمنچای انجامید، هزینه سنگینی پرداخت که مهم ترین آن از دست دادن مناطق وسیع آن سوی رود ارس و چندین کرور غرامت بود. معمولاً از این برخورد تلخ با دولت همسایه به عنوان نخستین تلنگر اصلاحات بر ذهن اصلاحگران ایرانی یاد می شود؛ اما، چنانکه خواهیم دید، اصلاحات عباس میرزا پیش از آن آغاز شده بود. از علل مهم شکست سپاه ایران، سازمان نظامی و روش های جنگی و سلاح های قدیمی بود. سازمان نظامی ایران را ایلات و عشایر تشکیل می دادند که سلاحشان اغلب شمشیر، تیر و کمان یا تفنگ های فتیله ای بود؛ در حالی که سپاه روس به روش های جدید اروپایی و توپخانه سنگین مجهز بود. عباس میرزا طی این جنگ ها متوجه شد که نبرد با روس ها بدون سرباز تعلیم دیده مانند سربازان ایشان، کاری بیهوده است و تنها با توپخانه می توان به